

Хресна хода УПЦ МП на Київ напередодні 28 липня 2016 року - чергової річниці хрещення Київської Русі, і сама можливість її проведення певно свідчать про рівень здійснення свободи совісті в Україні. Загалом кажучи, релігійна свобода є однією з основоположних, фундаментальних і ключових демократичних цінностей, що конституують загальнолюдські права та ідеали, серед яких виражену значущість має релігійна освіта.

3.7 Михайло БАБІЙ та Людмила ФІЛИПОВИЧ. СВОБОДА РЕЛІГІЇ ТА ПРОТЕСТАНТИЗМ: ІСТОРИЧНИЙ ТА СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ

Проблема свободи релігії в рік півтисячолітнього ювілею Реформації є актуальною. Вона не може не привернути уваги дослідників, експертів, віруючих – протестантів і не протестантів. Пів-тисячоліття європейці, а з ними і частина американців живуть в новій релігійній і світоглядній реальності, яка принципово вирізняється від попередньої, переважно одно- чи двокультурної, своєю різноманітністю. І тут особлива роль належить протестантизму як одному із наслідків Реформації 1517 року. Вивчаючи протестантські основи віри, життя його послідовників, міркування його ідеологів, розумієш, що свобода совісті, свобода релігії – не пустий звук чи абстракція, а цінності, які виборені і вистраждані протестантами. Право сповідувати свою віру, вшановувати Бога по-своєму оплачено тисячами вбитих, переслідуваних, ув'язнених, пограбованих, які не відмовилися від віри, не зреклися свободи совісті. До сьогодні протестанти є найбільш послідовними захисниками релігійної свободи, оскільки пам'ятають про ціну, яку прийшлося заплатити за власні переконання і віросповідний спокій в більшості країн Європи та Америки. І хоча переважна більшість з протестантів давно вже є історичними, а десь навіть домінуючими церквами, вони загалом послідовно продовжують захищати не тільки свої права, там де вони ущемляються, але й права інших релігійних меншин в країнах свого історичного виникнення і поширення.

Тема актуальна і для України, де протестанти від XVI ст. були частиною її релігійного ландшафту, відіграючи в певні історичні моменти роль альянсу в політиці насадження моноконфесійності, панування однієї церкви чи релігії. І зараз, коли Україна підписала міжнародні угоди щодо дотримання принципу свободи совісті, коли вона гарантує кожній людині право вільно сповідувати або не сповідувати будь-яку релігію, саме протестанти є тими охоронцями свободи релігії, основи якої були закладені ще в античні часи, а розвинуті та відстояні в часи Реформації.

Ступінь вивчення. В академічному релігієзнавстві і в конфесійному богослов'ї вивчається протестантизм в межах виключно християнських, тобто того, як протестантизм утверджував сам себе в християнському світі або як його не приймали інші християни, що призвело до боротьби за свободу совісті. Добре відомі наукові пошуки природи протестантизму, ролі Ренесансу і Реформації у появі ранньопротестантських напрямків. Чимало існує досліджень з історії протестантизму, особливостей його віровчення, окремих постатей. Але мало хто цікавиться тим, як протестантизм вплинув на утвердження принципів свободи віросповідань і свободи совісті.

Відтак варто дослідити, яким чином протестантизм вплинув на утвердження свободи совісті, як еволюціонували уявлення протестантів на зміст цієї демократичної і культурної цінності європейських суспільств, що спонукало і зараз спонукує протестантів до захисту і боротьби за свободу віросповідання і свободи совісті.

Основний виклад. Напередодні Реформації – потужного культурно-релігійного руху в Європі XVI ст., який став природною реакцією на кризу християнського світу, в його надрах почали формуватися паростки нового соціально-політичного, культурного і духовного життя. Вони переконливо заявили про себе у гуманістичному мисленні, у новій теології, у наукових та географічних відкриттях, у соціальних протестах проти влади і насильства церкви.

Народжувався новий устрій, нові люди, які почали себе усвідомлювати в іншій системі координат, де, як і раніше, панував Господь, але не через знайомі звичаї і церковні традиції, через виконання обрядів та ієрархію церкви, а через свідомий вибір віри, повагу до себе та іншого.

У центрі нової матриці цінностей – проблеми людини, особливого розуміння її місця у світі, змісту її життя та щастя, а також людського пізнання, людської свободи, зокрема й свободи совісті, людської творчості. На зміну середньовічному теоцентризму приходить ренесансний антропоцентризм, який по-новому розуміє ті інтерпретує право людини на свободу.

Релігія в умовах втрати Церквою своєї влади все більше ставала цариною індивідуального сумління. Багато галузей людської життєдіяльності звільнялись від контролю Церкви, яка претендувала на монополію в усіх сферах суспільного життя, прагнула тотально панувати всюди. Нова людина не потребувала жодного щодо себе зовнішнього авторитету: успіх її життєдіяльності залежав лише від власного таланту і праці. Не заперечуючи Бога, нове мислення не сприймало людину безпорадною іграшкою Провидіння, пригнічену незбагненим функціонуванням усього навколишнього і своєї власної природи. На зміну пануючій концепції всеохопного гріха приходить усвідомлення людських можливостей, які можна і треба використати для розгадування таємниць Божого світу. Формується думка, що долю людини можна контролювати, а долю світу – поліпшити¹⁶⁶.

Така вільна позиція, яку представляли гуманісти XV -XVI ст.ст., що утверджували антропоцентричний погляду на світ, пошановували людську гідність, відстоювали унікальність і значимість кожного індивіда, в наступному активно була використана протестантизмом з його наголошенням на індивідуальному сумлінні.

Правда, це могло призвести до небезпеки суперечності між (1) прагненням людини до незалежності та свободи, яка потребувала подолати всілякі перешкоди й заборони, а отже й утвердження її самодостатності, та (2) одвічними істинами християнства. На відміну від світського Ренесансу, котре так і не примирилося з Богом, християнство згладило конфлікт двох світоглядів – світського і релігійного. Воно запропонувало своєрідний синтез між вірою та розумом, традиціями і новаціями, звичаями і переконаннями. Тогочасне мислення утримувало в собі і віру в Бога, і віру в Людину.

Поява в ренесансний період світських тем не витіснила релігію остаточно: і освіта, і мистецтво, і література, і архітектура, і навіть наука, продовжували обертатися навколо традиційних християнських смислів і символів.

Реформація, яка почалася як рух за реформу Римо-Католицької Церкви, врешті завершилася заснуванням нових Церков, на перший погляд подібних на вже існуючі. Але мотивуючим началом для протестантів в організації свого духовного життя стало бажання бути альтернативним шляхом існування християн.

Німецький чернець-августинець Мартин Лютер акумулював незадоволення людей (і церквою римською, і світською імператорською або локальною владою) та очолив суспільний протест, висловивши його у відомих 95 тезах – аргументах проти індульгенцій, які оприлюднив 31 жовтня 1517 р. у Віттенбергу. Наслідки цієї непокори, яка призвела до публічних дискусій монаха з єпископатом та спричинила відлучення його від церкви, не злякали Лютера. «На тому стою і не можу інакше», - ця немислима для того часу формула свободи індивідуального сумління стала базовою для знаменитої формули свободи володаря у справах релігії: *cuius regio, eius religio* – чия влада, того й віра. Тобто ця вимога стала необхідною і теоретично, і практично.

Лютерівські “*sola fide, sola gratia, sola Scriptura*” (лише вірою, лише благодаттю, лише Писанням) заперечувала посередницьку роль церкви, духовенства в процесі звернення людини до Бога, акцентувала увагу на індивідуальному, приватному характері

¹⁶⁶ Див.: Дейвіс Норман. Європа: Історія / Пер. з англ. - К.: «Основи», 2008. – С. 488-489.

віри. Кожний християнин сам, прямо спілкується з Богом і ніхто не може в цій справі бути у нього посередником. Спасіння і благодать гарантуються віруючому не церквою, а Богом. “Віра, милість (благодать) і вірне тлумачення Писання не досягається апеляцією до законності авторитету церкви, а залежить від людини”¹⁶⁷. У своєму трактаті “Про свободу християнина” (1520р.) М.Лютер акцентує увагу на тому, що “одна лише віра без справ виправдовує, звільняє і спасає”. А “оскільки, - продовжує він, - однієї лише віри достатньо для спасіння, то я не потребую нічого більше, окрім віри, яка виявляє силу й суверенне право своєї власної свободи”¹⁶⁸. Це, на його думку, “воістину безцінна сила і свобода християн”¹⁶⁹. Джерела цієї свободи він бачив у “праведності, що знайдена вірою”, а остання постає як акт, що коріниться в особистісних рішеннях вільної совісті. Саме тому “християнин не має потреби в будь-яких справах і законах для того, щоб досягти спасіння, оскільки через віру він вільний від будь-якого закону і робить все добровільно й вільно”¹⁷⁰. Відтак лютерівська концепція віри, спасіння і благодаті – це теологічне обґрунтування важливості власних зусиль, заслуг індивіда на шляху до спасіння через віру, його особистої відповідальності в площині дії свободи віри.

Можна сказати, що із означеного теологічного концепту - “*sola fide, sola gratia, sola Scriptura*” – з необхідністю постає вимога свободи думки у сфері релігії, свободи совісті, зокрема свободи релігійної совісті.

В контексті богословських міркувань М.Лютер стверджує “індивідуалістський принцип” свободи совісті (а радше складової структури останньої – свободи віросповідання), як “перший всезагальний принцип буржуазної правосвідомості”, як “інтимно-особистісний” процес.

Він неодноразово наголошував, що індивід має здатність самостійно встановлювати свої відносини з Богом, має право на незалежний від зовнішнього примусу пошук істини: “все, що пов’язано з вірою – вільна справа, і до цього ніхто не може силюватись”¹⁷¹. Німецький реформатор наголошував, що ніколи не треба силювати совість людини. “Свобода, - стверджував він, - це і є сутність віри”. Він активно (особливо в 1517 – 1523 р.р.) обстоював принцип свободи думки, вільного вибору релігії. Тим більше, що за Лютером, християнин володіє свободою релігійної совісті за правом хрещення: “Завдячуючи Хрещенню ми стаємо вільними”¹⁷².

У своїй праці “Про світську владу” (1523) М.Лютер заперечував будь-які спроби декретування совісті, звертав увагу на те, що світські закони регулюють лише зовнішнє (відносини людей одних з одними), а над “душею Бог не може і не хоче дозволити владарювати нікому, крім Себе Самого”¹⁷³. При цьому він наголошував на особистісному, невідчужуваному характері свободи совісті, вказуючи на те, що “оскільки справою совісті кожного є те, як він вірить чи не вірить, - і в цьому світська влада не повинна нікому чинити перешкод, - то вона повинна задовольнятися виконанням своїх обов’язків і дозволяти вірити так чи інакше, як хто може і хоче, і нікого не примушувати силою”¹⁷⁴. Віра – це добровільний акт.

Немає сумніву в тому, що в означеному фрагменті практично сформульовані основні принципові засади свободи совісті, зокрема свободи віросповідання. І це право совісті (в лютерівському розумінні) не може бути знехтуване будь-яким земним авторитетом – “ні папою, ні єпископом, ні церквою”, ні світською владою: “безнадійно, безглуздо з їхнього боку законами і указами присилувати підданих вірити так чи

¹⁶⁷ Див.: Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм.- М., 1998.- С. 133.

¹⁶⁸ Лютер М. Избранные произведения. – СПб: “Андреев и согласие”, 1994. – С. 35.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Там само. – С. 40 – 41.

¹⁷¹ Лютер М. Избранные произведения. – СПб, 1994. – С. 35.

¹⁷² Там само. – С. 105.

¹⁷³ Там само. – С. 147.

¹⁷⁴ Там само. – С. 149.

інакше”¹⁷⁵. Такий підхід у контексті екстраординарності вибору своєї совісті, вірності власним переконанням М.Лютер продемонстрував на Вормському рейхстазі (1521 р.), де він фактично обґрунтував і оприлюднив протестантську “декларацію свободи, толерантності”. На запитання: “Чи не хоче він відмовитись від своїх переконань?”, реформатор відповів, що “допоки моя совість залишається пов’язаною Словом Божим, я не можу і не хочу відмовлятися ні від чого, тому, що неправомірно і несправедливо щось вчиняти проти совісті”¹⁷⁶. Лютер з усією рішучістю відкидав будь-яке силювання у справі віри і совісті, посягання на переконання людини. Це чітко проявилось і в його позиції щодо “боротьби з ересю”. Останню він розглядав як духовну справу, яку “... не можна порубати залізом, спалити на будь-якому вогнищі, втопити у воді”. Тут, як пише Лютер, - “потрібний інший підхід, не меч, а дещо інше... Для цього потрібне виключно слово Боже... Єретиків слід перемагати Писанням, як робили це стародавні отці, а не вогнем. Насилля лише зміцнює ересь”¹⁷⁷.

Лютер в ранніх своїх роботах пов’язував проблему свободи релігійної совісті зі здійсненням спокутувальної повинності, кроками, які робить християнин щодо “спокут своєї провини перед Богом”. І в цьому аспекті для протестанта це є його священним і незаперечним правом, це – справа його совісті, заради якої він може стояти до смерті. Лютер співвідносить проблему свободи віросповідання в аспекті власного релігійної вибору з питанням вільної проповіді, вільного громадсько-релігійного життя. В цій площині важливими є також його і його послідовників установки на право християнина самостійно тлумачити та проповідувати Святе Писання, тобто на принцип “всезагального священства”, на право бути вільним у питаннях дотримання окремих обрядів, зокрема посту, на право священнослужителів вільно вирішувати проблему, пов’язану з целібатом¹⁷⁸.

Відтак ранньореформаційні підходи (зокрема Лютера) щодо свободи релігійної совісті постають не тільки як “право кожного вірити по совісті”, за її вибором, а й право (що дуже важливо) на такий спосіб життя, який диктується вибраною вірою, і вільно реалізується в контексті її парадигми і приписів.

З вище наведених міркувань М.Лютера щодо проблем свободи совісті, його прагнення дати теологічне обґрунтування цього широкого принципу, в т.ч. й через витлумачення поняття “свобода совісті”, можна сформулювати наступні важливі концептуальні підходи Лютера, який:

по-перше, наголошував на тому, що свобода совісті є однією з “первісних духовних потреб людини”, що вибір віри є “*справою совісті кожного*”;

по-друге, пропагував нову, світоглядну духовну установку про *невідчужувано-особистісний характер* віри і совісті та свободи їх вияву, вважаючи, що право на свободу совісті є *священним*, і саме індивідуальна свідомість має бути основою християнської свободи без будь-яких посередників;

по-третє, звертав увагу на наявність і зміст *внутрішнього й зовнішнього* (публічного) аспектів свободи совісті, які для Лютера безпосередньо пов’язані із свободою думки, слова, друку;

по-четверте, дав аналітичне обґрунтування *ідеї недекретованої совісті* у контексті своїх роздумів про *світськість* держави, про взаємовідносини влади і церкви, акцентуючи думку на тому, що це *два незалежні “царства”*, що совість християнина є табу для втручання ззовні: це – та сфера, де “немає влади іншої, окрім Бога”;

по-п’яте, рішуче заперечував й показував безглуздість насилля у справах совісті, віри, переконань, як з боку держави, так і церкви;

¹⁷⁵ Лютер М. Избранные произведения. – С. 147.

¹⁷⁶ Цит. за: Кюнґ Г. Великие христианские мыслители. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 257.

¹⁷⁷ Лютер М. Избранные произведения. – СПб, 1994. – С. 152 - 153.

¹⁷⁸ Там само. – С. 36-37, 89-90, 96.

по-шосте, проголошував авторитет особистої віри та звільнення від авторитету церкви, сприяючи появі широкого спектра релігійних поглядів, віровчень і врешті-решт – плюралізації релігійного середовища. Остання постала одним з важливих факторів свободи віросповідання, свободи совісті;

по-сьоме, утверджував певний простір свободи думки у сфері релігії та свободи релігійної самореалізації.

Разом з тим варто відзначити, що хоча М.Лютер і маркував принципові аспекти свободи совісті, в його теологічних міркуваннях (як й інших провідників Реформації) остання постає у своїй сутності як *свобода віросповідання*, до того ж з акцентуацією на свободі внутрішньої віри, на праві вибирати, мати релігійні переконання, однак зі значним обмеженням можливостей їх публічної маніфестації та реалізації, особливо на індивідуальному рівні.

Слід зауважити, що весь подальший розвиток, формування парадигми свободи совісті та віросповідання тією чи іншою мірою базувалися на лютерівських ідеях, які поступово, хоча й не завжди успішно впроваджувалися у реальне життя.

Від 1531 року, після підписання Аугсбурзького «Символу віри» - своєрідного протестантського маніфесту і створення військового Шмалькальденського союзу, протестантська церква починає існувати як самостійна від католиків структура у різноманітні течії свого конфесійного вияву (цвингліанства, анабаптизму, менонітства, унітаризму квакерства, пуританства, англіканства, кальвінізму тощо). Правда, це право на існування протестанти вимушені були боронити у війнах (див.: німецькі релігійні війни імператора проти протестантських володарів 1547-1551; французькі релігійні війни гугенотів проти католицької ліги з 1562 до 1629; тридцятилітня війна 1618-1648 проти деяких протестантських володарів та їхніх союзників), несучи відчутні втрати. Згадаємо, що 24 серпня 1572 року тільки в Парижі вбили 3 тис. протестантських лідерів. Боротьба з протестантами-гугенотами вилілась у масову різню, відому як Варфоломійська ніч. Наступного дня король Франції Карл IX розпорядився припинити вбивства, але ситуація вийшла з-під контролю і знищення протестантів тривало до жовтня, охопивши інші французькі провінції - Руан, Ліон, Бордо і Орлеан. За оцінками істориків, тоді було вбито близько 70 тисяч протестантів по всій країні. Але саме боротьба за свободу совісті робить цю цінність особливою для протестантів.

Не вдаючись до аналізу непростих взаємин між різними протестантськими напрямками (а вони, зрозуміло, виникали від часу появи протестантизму - і самі по собі, і з підбурювання католицької церкви, невдоволеної втратою монополії на керування релігійним життям людей) після релігійних воєн і конфліктів неминуче поставали питання: як жити далі? як спілкуватися між собою католикам і протестантам, лютеранам і кальвіністам чи анабаптистам?, не кажучи вже про наступні протестантські ініціативи (адвентизм, пятидесятництво, харизматизм тощо).

Практику міжденомінаційного спілкування потрібно було обґрунтувати новим богослов'ям – богослов'ям релігійної свободи. Свідомо відмовившись від єдиного організаційного центру і вбачаючи своє майбутнє в незалежних релігійних асоціаціях (громадах), протестанти всяк культивували добрі стосунки між собою як братами у Христі. І хоча розділення і специфіка кожної течії не давали підстав для такого братства, з часом життя навчило поважати один одного, бо спрацьовувало при цьому «золоте правило»: стався до іншого так, як би ти хотів, щоб ставилися до тебе. Постає необхідність сформулювати принципи такого необхідного міжпротестантського (в протистоянні з католицизмом чи православ'ям), а пізніше міжхристиянського (в країнах нехристиянської традиції) і міжрелігійного (в атеїстичних державах) діалогу. Такий діалог, виходячи з практики його ведення, можливий лише на основі визнання свободи віросповідання і свободи совісті, при їх послідовному і постійному захисті, підтримці і сприянні.

Сьогодні важко виміряти долю участі кожної протестантської церкви в утвердженні релігійної свободи. Найбільш активними були баптисти і адвентисти. Останні в своїй структурі навіть мають спеціальний департамент релігійної свободи і звільненого працівника, що відповідає за цю ділянку роботи. Саме ці конфесії стали ініціаторами створення декількох міжнародних спільнот, наприклад Міжнародна академія свободи віросповідань, Міжнародна асоціація релігійної свободи тощо. Завдяки цим структурам впродовж 20 років в Україні проводилися міжнародні конференції, присвячені релігійній свободі, на які запрошувалися експерти з усього світу, державні і релігійні лідери. Результатом цих щорічних зібрань є толерантна ситуація в релігійній сфері, партнерські взаємини між державою і церквами, взаєморозуміння між різними конфесіями.

Але це не означає, що релігійній свободі сьогодні нічого не загрожує. Як показав досвід України та й інших країн, релігійний плюралізм автоматично не призводить до рівноправ'я релігій, його потрібно весь час виборювати, досягати, утверджувати, захищати. Тим більше, що помітною є одна тенденція: найбільш завзятими захисниками свободи релігії є ті церкви, які піддаються найбільшому тиску з боку релігійної більшості або інших релігій. Як тільки та чи інша церква виборює собі право на існування, вона покидає табір борців за свободу, а іноді навіть вдається до переслідувань за віру конкуруючої братерської спільноти. В протестантських державах свобода совісті, віросповідання стала привілеєм для тих, хто мав владу. Відомо, що реформатори визнавали за державою право карати еретиків. Тому вся історія становлення релігійної свободи – це історія боротьби спочатку за права своєї спільноти, потім за права іншої спільноти чи людини, а в кінцевому рахунку – за права будь-якого суб'єкту, коли релігійна свобода стає принципом, що діє фактично без обмежень або з врахуванням лише тих, які прийняті всіма суб'єктами релігійного життя країни чи світу.

Висновок. Таким чином, протестантизм істотно збагатив життя Церкви і світу. Релігійне багатоманіття поставило питання про умови існування різних спільнот, а отже і принципи їхнього співжиття. Визнання релігійної свободи як умови мирного співіснування різних церков стало єдиною можливою умовою, яка надавала право на власний шлях до Бога кожній людині, будь-якій громаді. Свою майбутність протестанти вбачають не у відновленій первісній єдності християн у формі спільної з'єдненої церковної структури, а у мирному співжитті різних християнських церков, які на добровільних началах об'єднують вільних особистостей з різноманітним релігійним досвідом.

Аналізуючи історичний внесок протестантських церков в утвердження релігійної свободи, можна вважати, що вклад окремих протестантських церков у справу захисту свободи совісті вирішальний.

І зараз, на сучасному етапі, протестанти фактично утримують світ від релігійних воєн і конфліктів. Вони найбільш зацікавлені у збереженні і пануванні релігійних свобод. Заплативши високу ціну за цю свободу, протестанти будуть відстоювати не тільки своє право вільно сповідувати свою релігію, але й право інших.

3.8 Говард БІДДУЛФ. ТОЛЕРАНТНІСТЬ НОВОЇ ВІРИ В УКРАЇНІ (на прикладі Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів).

У даній статті подаються коротко наші особисті спостереження за тим, як релігійна віра, зокрема нова для України Церква Ісуса Христа Святих останніх днів, шукала і одержала законодавчо визначене становище в українській державі. Автор статті є американським членом Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів. Протягом останнього року проживаю в Україні.

Двадцять п'ять років тому, 1 липня 1991 року, я, Говард Біддулф, почав трирічну місію в Києві, щоб керувати в Україні релігійною громадою Церкви Ісуса Христа Святих